

БАДРУДДИН АЙНИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСИНИНГ ҲАДИСШУНОСЛИКДАГИ ЎРНИ

РОЛЬ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ БАДРУДДИНА АЙНИ В ХАДИСОВЕДЕНИИ

THE ROLE OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF BADRUDDIN AINI IN HADITH SCIENCE

Barot M. AMONOV,

*Academic Researcher of the Oxford Center for Islamic
Studies UK,*

*Head of the International relation and Pilgrimage
tourism development Department of Imam Bukhari*

International Research Center

barotamonov@gmail.com

*Kho'ja Ismoil, Payariq, Samarqand, 141306,
Uzbekistan*

DOI: 10.47980/PAU/2022/3/3

Аннотация: Мақолада XIV-XV аср Мамлуклар даврида яшаб ижод қилган Бадруддин Айнийнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганиш билан бирга маънавий меросининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни ҳам тадқиқ этилган. Бадруддин Айний диний илм олиб улгайган бўлса-да, Мамлук султонлигининг маъмурий лавозимларда қўп йиллар давомида хизмат қилди. Шу билан бирга султонликдаги диний-илмий муҳитнинг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Бундан ташқари, илмий фаолияти давомида тафсир ва Қуръон илми, суннат ва ҳадис илмида, сиёрат, тарих ва тароҷумда, тилишунослик ва адабиётда, ваъз, хутба ва руқъа каби йўналишларда асарлар ёзди. Асарлари орасида Имом Бухорийнинг шоҳ асари “Саҳиҳул Бухорий”га ёзган шарҳи ҳанафий мазҳаби асосида шарҳланганлиги билан ислом манбаишунослигида муҳим аҳамият касб этади.

Бадриддин Айнийнинг асарлари орасида ислом оламида машҳур “Умдатул Қорий” асари бўлиб, у ҳанафий мазҳаби асосида шарҳланган. Бу асар ҳадис илмига оид энциклопедик асар бўлиб, содда ва аниқ услубда ҳадис матнининг маънолари, фикҳий масалалари ва илмий жиҳатлари ёритилишидан ташқари, унинг грамматик – синтаксис, морфология қоидалари ва балоғат илмига тегишли жиҳатларига эътибор қаратилган.

Дарҳақиқат, Бадриддин Айний ва Имом Бухорий ўртасида саккиз ёки тўққиз санад бўлиб, ишончли ва машҳур ровийлар орқали Фирабрийдан сўнг Бухорийга етиб боради. Фирабрийнинг Имом Бухорийдан “Саҳиҳул Бухорий”ни қилган ривояти Бадруддин Айнийга урта йўл

орқали етиб келган. Улар: Абу Ҳайсам Кашимиҳаний (ваф. 389/999), Абу Муҳаммад Сарахсий (ваф. 381/991) ва Абу Али ибн Шибавайҳ орқали етиб келган.

Имом Бухорийдан Айнийгача келтирилган санадлар уч йўл билан икки ровий орқали етиб келганини англашимиз мумкин. Натижада, “Умдатул Қорий” икки шайх Зайниддин Ироқий ва Тақийюддин Муҳаммад ибн Маъиниддин Муҳаммад ривоятлари орқали етиб келган Саҳиҳул Бухорий нусхаси асосида шарҳланганлигига амин бўламиз.

Айний “Умдатул Қорий” асарини тасниф этишида ундаги масалаларни кенгроқ шарҳлар мақсадида турли китобларга мурожаат қилиб, улардан айримларидан иқтисоб келтириш йўли билан ёки тўғридан-тўғри матнни келтириш орқали 130 га яқин манбалардан фойдаланган.

Мазкур мақолада Айнийнинг илмий фаолияти, Султонликда тутган ўрни, диний турли йўналишларда ёзган асарлари, жумладан, ҳадис илми йўналишида асарлари, шоҳ асари “Умдатил Қорий”нинг санади ва асарлари ичида Мовароуннаҳр уламлари асарларига ёзилган шарҳ тўғрисида маълумотлар ёритилган.

Калит сўзи: Бадруддин Айний, маънавий мерос, Мамлук султонлиги, ҳадисишунослик, Мовароуннаҳр уламлари асарлари ёзилган шарҳлар.

Аннотация: В статье рассматривается жизнь и научное наследие Бадруддина Айна, жившего и творившего в мамлюкский период в XIV-XV веках, а также роль его духовного наследия в развитии хадисоведения. Хотя Бадруддин Айни вырос с религиозным образованием, он много лет служил на административных должностях мамлюкского султаната. В то же время он внес большой вклад в развитие религиозной и научной среды в султанате. Кроме того, за свою научную карьеру он написал работы в таких областях науки, как тафсир, Коран, сунна и хадис, «сийрат» (поведение, манеры), история и автобиография, языковедение и литература, проповедь, а также «рукья». Среди его работ важную роль в исламском источниковедении имеет комментарий к шедевр Имама Бухари «Сахих аль-Бухари», который был комментирован на основе учений ханафитской школы.

Среди произведений Бадриддина Айна наиболее популярным в исламском мире является «Умдат аль-Кари», оно интерпретируется на основе ханафитского мазхаба. Эта работа представляет собой энциклопедический труд по науке о хадисах, в дополнение к освещению смысла, юридических вопросов и научных аспектов текста хадиса простым и понятным способом, произведение фокусирует свое внимание на его грамматико-синтаксических, морфологических правилах, а также на аспектах науки взрослой жизни.

На самом деле между Бадриддином Айни и Имом Бухари существует восемь или девять «санад»ов (цепь передатчиков), которые доходят до Бухари после

Фирабри через надежных и известных передатчиков. Рассказ Фирабри от Имама Бухари о Сахих аль-Бухари дошел до Бадруддина Айни тремя путями: через Абу Хайсама Кашиххани (ум. 389/999), Абу Мухаммада Сарахси (ум. 381/991) и Абу Али ибн Шибавайха.

Мы можем понять, что «санад» от Имама Бухари дошел до Айни через трех передатчиков тремя путями. В результате нами было установлено, что Умдат аль-Кари был комментирован на основе копии Сахих аль-Бухари, переданной двумя шейхами, Зайниддином аль-Ираки и Такийуддином Мухаммадом ибн Майниддином Мухаммадом.

При классификации произведения «Умдатул Карий» он использовал около 130 источников, ссылаясь на различные книги, цитируя некоторые из них или непосредственно цитируя текст, чтобы дать более широкий обзор затронутых в нем вопросов.

В этой статье содержится информация о научной деятельности Айни, его месте в Султанате, его работах в различных религиозных областях, в том числе работах в области хадисоведения, а также его комментарии к трудам ученых Мавераннахра.

Ключевые слова: Бадруддин Айни, духовное наследие, мамлюкский султанат, хадисоведение, комментарии к трудам ученых Мавераннахра.

Abstract: In the modern era of globalization, a comprehensive study of the rich spiritual and literary heritage of our ancestors is one of the urgent tasks of Uzbek scientists who are striving for a third Renaissance. The study of the formation and development of specific poetic means reflected in written sources, the study of their transformation, plays an important role in preserving and determining their place in modern literature.

Looking back at the history of Uzbek literature, it becomes obvious that it has a rich literary heritage. The roots of this literature go back to the ancient times. Its formation and development are directly related to the ancient Turkic literature. Because Uzbek literature developed on the basis of ancient Turkic literature. The literary tradition of the ancient Turkic period did not disappear without a trace, but transformed to the classical Turkic poetry, which embodied a complex aesthetic and literary system. Formal and poetic features of works of art illustrated in the samples of ancient Turkic literature: Orkhon memoirs and “Devonu lugati-turk”, and continued in Turkish literature of the early classical period, shows that Turkish literature is constantly evolving.

The article is devoted to the formation of the phenomenon of parallelism in the history of Turkish literature, its features, the means of its creation, the development of parallelism, their classification from different angles. And the opinions of scientists related to the formation and classification of parallelisms are analyzed.

Also, the important opinions of foreign and local scientists about this phenomenon are presented with the help of examples, and the differences in classification and places

that should be paid attention to in the study of parallelisms are also discussed. What should be taken into consideration in further research is noted. As a result, a comprehensive article related to the study and classification of this phenomenon was written, which will undoubtedly be of great importance in facilitating the work of researchers.

Keywords: literature, artistic thinking, poetics, poetic means, parallelism, classification of parallels, thematic-psychological parallelism, lexical-morphological parallelism, rhythmic-syntactic parallelism, intonational parallelism

КИРИШ

Бадруддин Айний Миср ва Шом диёрларида ҳукмронлик қилган Мамлуклар даврида (1250-1517) яшаб, Мисрда сиёсий-диний лавозимларда ишлаган ва илмий мухитни ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган.

Манбаларда Ислом оламида диний фанлар ривожига кўп асарлари билан ҳисса қўшган алломалар қаторида зикр қилинган. Айнийнинг турли диний йўналишда ҳанафий мазҳаби асосида тасниф этган асарлари ва Моваруннахрлик алломаларининг асарларига битган шарҳ ва ҳошиялари Ислом оламида муҳим аҳамият касб этади.

У яшаган даврда султонликнинг сиёсий, диний-ижтимоий муҳити ва мамлакатда рўй берган кўплаб воқеа-ҳодисалар ҳақидаги маълумотлар Ибн Асир, Макризий, Ибн Халдун, Ибн Ҳожар Асқалоний, Бадруддин Айний, Зоҳирий, Ибн Тағриберди, Абдур Раҳмон Саҳовий, Жалолиддин Суьутий каби ўрта аср тарихчилари томонидан яратилган асарларда ўз аксини топган.

ТАДҚИҚОТНИНГ МАҚСАДИ

Тадқиқотдан кўзланган асосий мақсад – XIV-XV асрларда яшаб ижод қилган Бадруддин Айнийнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганиш билан бирга маънавий меросининг ҳадис илми ривожига тутган ўрнини ҳам тадқиқ этишдан иборат.

МАТЕРИАЛ ВА МЕТОДЛАР

Мазкур мақолани ёзиш жараёнида Мамлуклар султонлари даврига оид манбалар, Айнийнинг ҳаёти ва илмий мероси тўғрисида олиб борилган тадқиқотлар ҳамда ҳадисишуносликка доир манба ва тадқиқотлар (Mukhamedov N., 2020:75-81) ўрганилди. Тадқиқот жараёнида умумлаштириш, манбашунослик таҳлили каби усуллардан фойдаланилди.

МУҲОКАМА

Ҳадис илмида Имом Бухорийнинг шох асари “Саҳиҳил Бухорий”га бағишлаб “Умдатул Қорий шарҳ Саҳиҳил Бухорий” асарини тасниф этган муҳаддис Бадруддин Айнийнинг асли исми Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Мусо ибн Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Юсуф ибн Маҳмуд Ҳалабий бўлиб, 762/1361 йил рамазон ойининг 17 куні Айнатоб шаҳрида таваллуд топган (Ayni, 2001:5) (Imod, 1993:418). Бу шаҳар Суриянинг шимолий қисмида жойлашган бўлиб, 1920 йилга қадар “Айнатоб” номи билан аталган. 1921 йилда Туркия ерларига ўтгандан сўнг “Gaziantep” номи билан атала бошланган. Ҳозирда Туркиянинг жанубидаги кўп сонли аҳолининг ўз ичига олган вилоятлардан бири ҳисобланади.

У “Буюк муҳаддис”, “Асрининг шайхи ва фақиҳи”, “Миср диёри олими”, “Қозиюл кузот”, “Шайхул ислом”, “Буюк имомларнинг имоми” каби унвонларга сазовор бўлган, “Абус Сано”, “Абу Муҳаммад” куня ва “Бадруддин Айний” лақаби ила танилган.

Ибн Ҳожар ва Имом Саховий айтганидек, Бадруддин Айний тавллууд топган шаҳарида улғайди (Sahawi, 1992:378). Илк бор, шаръий билимлар - Қуръон ҳифзи, фикҳ илмини отаси Шихабиддин Аҳмад ибн Қозий Шарафуддин Мусодан (таваллуди 725/1325), кейинчалик эса, саккиз ёшга етгач етти кироат, ҳанафий фикҳи, араб тили, тафсир, мантиқ каби фанларни бошқа шайхлардан таҳсил олади.

Отаси асли ҳалаблик бўлиб, зиёлилардан бўлган. Кейинчалик, Айнатобга кўчиб боришган ва у ерда қозилик лавозимида иш юритган. Айний отаси олим ва фақиҳ бўлгани учун у ҳам фикҳ, усул ва ҳадис илмларига қизиқ мукаммал ўрганаган.

783/1381 йил Айний илм олиш мақсадида Ҳалабга йўл олади, у ерда Жамолиддин Юсуф ибн Муса Малтийдан кўпгина ҳанафий фикҳи китобларини ўрганади. Сафардан қайтгач отаси Шихабиддин Аҳмад 784/1382 йилда Айнатобда вафот этади. 785/1383 йил Дамашқга ҳадис илмини ўрганиш учун сафар қилади ва ҳадис илмига ихтисослашган “Нурия” мадрасасида таҳсил олишни бошлайди. Кейинчалик яна маълум муддат Ҳалабда ҳам илм сафарида бўлади (Ayni, 2001:5).

Бадруддин Айний 788/1386 йили ҳаж амалларини адо қилган кейин илм талабида Ҳижозга боради. Сўнг, Байтул Макдиси ҳам зиёрат қилади. Шу аснода ҳаж зиёратига чиққан Шарқ алломаси Алоуддин Али ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Сайракийни учратади. Шайхга ҳамроҳ бўлиб, ундан

илм олади.

788/1386 йил Мамлуклар султонлиги амири Зоҳир Барқукнинг (хукмронлик даври 1382-1399) яқинда қурдирган катта Барқук мадрасасига уламоларни келиб дарс беришлари учун эълон қилингани тўғрисида хабар тарқалади. Бу хабарни эшитган Бадруддин ва устози шайх Алоуддин Султон Зоҳир Барқукнинг (ваф. 801/1399) динга ва илмга бўлган муносабатини кўриб, Қоҳирага йўл олишади. Уларни ҳурмат-эҳтиром билан кутуб олишади. Мадрасанинг очилишида илмий йиғилишда шайх Алоуддин Сайракий табаррукан биринчи дарсни ўтиб беради. Илмий мажлисда султонлар, амирлар ва аъёнлар ҳам иштирок этади. Қози Нуриддин ибн Хатибнинг айтишича, Султон Зоҳир Барқук Алоуддин Сайракийни ўзи асос солган мадрасага бош шайх қилиб тайинлайди. Ва Сайракий шогирди Бадруддин Айнийни ўзига ёрдамчи қилиб олади. Айний яна илм олишда давом этиб, шайх Алоуддин Сайракий ва бошқа Қоҳирадаги улуғ шайхлардан ҳадис илмига оид асарларни, сунан китобларини жумладан, Аҳмаднинг “Муснад”и, Доракутний ва Доримийнинг “Сунан”и, Бағавийнинг “Масобихус сунна”и, Насоийнинг “Сунани Кубро” каби китобларни таҳсил олади ва маълум бир олимлик даражасига етади. Шайх Сайракий вафотидан (790/1388) сўнг, унинг ўрнига Зоҳирия мадрасасида бош шайх этиб тайинланади (Ibrahim, 2013:232).

Бадруддин Айний турли илмий марказларда илм талабида бўлиб, кўплар катта устоз ва улуғ шайхларнинг илмий суҳбатларидан баҳраманд бўлиш билан бирга уларнинг таълим-тарбияларини ҳам олди. Ўзининг устоз ва шайхлари тўғрисидаги барча маълумотларни ўз ичига олган “муъжамуш шуух” номли бир китоб ҳам тасниф этган (Ayni, 2001:12).

Муҳаддиснинг энг улуғ устозларидан бири Ҳофиз Зайниддин Абдурраҳим Ирокий (ваф. 806) бўлиб, 788/1386 йил Қоҳирада ундан “Саҳиҳул Бухорий”ни Шихабиддин Аҳмад ибн Муҳаммад кироати билан эшитган. Ҳофиз Сирожиддин Балкийнинг (ваф. 805) “Маҳасинул истилах” асрини эшитган, буюк муҳаддис Тақийюддин Муҳаммад ибн Муҳаммад (ваф. 809)дан “Саҳиҳул Бухорий”, “Саҳиҳул Муслим” ва Абу Довуд, Термизий, Ибн Можа, Насайларнинг сунанларини ва Доримий, Абд ибн Ҳумайд ва Аҳмадларнинг муснадларини эшитган. Яна устозларидан бири Али ибн Муҳаммад Фавий бўлиб, Айний ундан Насоийнинг “Сунан кубро” асарини ва Доракутнийнинг сунанидан айримларини ва Ибн Моликнинг “Ат-Таҳсил”лини ривоят қилган. Ҳофиз

Нуриддин Абул Ҳасан Али Ҳайсамий бўлиб ундан бир қанча китобларни эшитган. Яна Қутбиддин Абдулкарим ибнул Такий ибн Ҳофиз Ҳалабий бўлиб, унга Табаронийнинг учта мўъжам китобини ўқиб берган. Шарафуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад (ваф. 821) бўлиб, бу устозидан Қози Йёзнинг “шифо” китобини, Имом Абу Ҳанифани “Муснад” китобини эшитган. Шайх муҳаддис Зайниддин Тўғрибермиш ибн Юсув Туркманийдан Абу Жаъфар Таҳовийнинг “Маъонил асар” китобини эшитган. Шайх Қозиул қузот Нажмиддин ибн Аҳмад ибн Имоиддин бўлиб, ундан “Саҳихул Бухорий”нинг айрим бобларини тинглаган (Ibrahim, 2013:125) (Sahawi, 1992:132).

Бундан ташқари, фикҳ илмини Аҳмад ибн Хос Туркийдан (ваф. 809), Қироат илмини Абу Фатҳ Асқалонийдан (ваф. 793)дан ўрганган. Дамашқдаги Нуния мадрасасида Нажмиддин ибн Кешк Ҳанафийга (ваф. 799) “Саҳихул Бухорий”ни ўқиб берган.

Абул Муҳасин Жамолиддин Юсуф ибн Туғрий Бардий “Ал-манҳалус софий вал муставфа баъдал вафий” асарида (Hanafi, 2002:193) келтиришича, Бадруддин Мовароунаҳр уламоларинг қаламига мансуб кўпгина асарлардан жумладан, тафсир, ҳадис ва араб тили грамматикасига оид китобларидан таҳсил олган. Жумладан, тафсир илми бўйича Замахшарийнинг “Ал-Кашшоф”, Насафийнинг “Тафсир насафий” ва Самарқандийнинг “Баҳрул улум” каби тафсирларни мутолаа қилган ҳамда ҳадис илмида “Қутуб ситта”, Имом Аҳмаднинг “Муснад”ини ва Байҳакий ва Доруқутнийнинг “сунан”и ва Ҳумайд Кешийнинг “Муснад”и каби ҳадислар тўпламларини ҳамда Табаронийнинг “Муъжам” китобларини ўқиган.

Бадруддин Айний илм ўрганиш билан бирга илм марказларида унинг дарсларини тингловчилари ва кўпгина шогирдлари бор эди. Манбаларда Қоҳира ва бошқа диёрдаги илм марказларида устоз бўлиб ишлаганидан ташқари, “Муайядийя” мадрасасининг ўзида 40 йил давомида устозлик қилган, шогирдларига ҳадис фанидан дарс бергани таъкидлаб ўтилган (Ayni, 2001:8). Шу ўринда Имом Саховий ҳам, ҳадис илми ва бошқа фанлардан дарс бергани ва диний масалалар юзасидан фатво бергани ва унинг исми машҳур бўлиб, ҳатто дин пешволари ҳам келиб ундан тўрт мазҳабга оид илмларни ўрганганини алоҳида қайд этади (Sahawi, 1992:135).

Бадруддин Айнийдан Қосим ибн Қутлубуға, Абдурроҳман Саховий, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Али Қураший, Абулвафо Муҳаммад ибн Халил Ҳанафий, Иззиддин Аҳмад Каттоний Ҳанбалий,

Шайх Камолиддин Моликий, Қози Нуриддин Али Ҳанафий ва Юсуф ибн Туғрий Бардий каби кўплаб ислом оламида машҳур бўлган замондош таниқли уламолар таҳсил олган (Bardi, 2015:196).

Айний ҳадис ва фикҳ илмларини ўрганишни истаб келган ўзининг хос шогирдарига 814/1411 йилда Ал-Азҳар масжиди ва яшайдиган уйи яқинида бир мадраса барпо қилади ҳамда ўзи тасниф этган китобларни мадрасага вақф қилиб қолдиради. Бу мадраса бугунки кунга қадар сақланиб қолган бўлиб, масжид сифатида хизмат қилмоқда (Sahawi, 1995:142).

У Қоҳирада қозилик, ғазначилик, йирик мадрасаларда устозлик каби олий, илмий ва маъмурий мансабларни эгаллаган, ҳатто вақф ишларида Султон (Вазири) ёрдамчиси бўлиб (819/1416) ишлади. Султон Барсбой даврида, 829/1426 йилдан бошлаб, ҳанафий мазҳаби қозиси лавозимида фаолиятини давом эттирди (Asqaloni, 1990:347, 351).

Қозилик ишлари фақат шахсий ҳолат бўйича ишларни кўриб чиқиш билан чекланиб қолмай, балки унга топширилган барча ишларни - фуқаролик, жиноий ишларни кўриб чиқиш, масжидларга имомларни тайинлаш, зарбхонани назорат қилиш, пулнинг хавфсизлигини таъминлаш каби ишларни назорат қилиш вазибалари ҳам юклатилган эди. Мазкур масъулиятли ишларнинг оғирлигига қарамай, 818/1415 йилда очилган “Муайядийя” мадрасасида ҳадис илмидан, “Маҳмудия” мадрасасида эса фикҳ, тарих, грамматика, адабиёт каби фанлардан дарс берар эди. Ушбу даргоҳлардан буюк ҳанафий фақиҳи Камол ибн Ҳамад, Ибн Тағрий Бардий, Абдурроҳмон Саховий ва Абул Фазл Асқалоний каби шогирдлар етишиб чиқди (Ayni, 1992:297).

Ибн Туғрий Бардийнинг айтишича, Султон ундан диний илмларидан ва тарих фанидан сабоқ олган (Bardi, 2016:110, 111). Султон Барсбай (ваф. 842/1438) ҳузурида кечалари соатлаб қолиб, ислом шарияти ва фикҳга оид масалаларни унга тушунтирар ва тарихдан айрим нарсаларни унга ўқиб берар эди, Султонга туркий тил бўйича тилмочлик қилган. Султон илм истаб шайхнинг кўлида шогирд бўлиб, атрофдагиларга фахр билан “Қози Айний бўлмаганида, исломимиз гўзал бўлмасди, салтанатда қандай юришни ҳам билмас эдик”, деб айтар эди. Султон Барсбай устози Айнийни шу даражада улуғлар ва ишонар эдики, келган делегацияларни қабул қилишда Султон номидан иш кўришни сўраган ҳамда қўшни диёрлардан келган мактубларни таржима қилишни унга топширган.

Бош қозилик лавозимиға ҳам икки маротаба тайинланган бўлиб, биринчи марта ҳижрий 829 йилдан 833 йилларгача, иккинчи марта ҳижрий 837 йилдан 842 йилгача бош қозилик лавозимида фаолият юритган.

Айний ҳаёти давомида куйидаги тўққизта Зоҳир Барқуқ, Фараж ибн Барқуқ, Мансур ибн Барқуқ, Муйяд Шийх, Зоҳир Тотор, Муҳаммад ибн Зоҳир, Ашраф Барсбой, Юсуф ибн Ашраф ва Зоҳир Жақмақ Мамлук султонлари билан ҳамкорликда ишлаб, диний-ижтимоий масалаларда маслаҳатчи бўлган. Айний ҳақида ёзилган барча манбаларда султонлар билан яхши муомалада бўлиб, улар билан диний-маърифий ишларда уларга кўмак берганлиги тўғрисида маълумотлар берилган.

Бадруддин нақлий ва ақлий билимларда асрининг имоми, фуруъ ва усул масалаларида ўз замонасининг яғонаси бўлган. Илмий баҳсларда чуқур илмга эгаллиги ва гўзал хулқи билан барчага намуна бўлган. Мукаммал китоб ёзишда буюк олимлар орасидан ажралиб турганки, ҳатто ҳадис, фикҳ, тарих, араб грамматикаси йўналишларида кўплаб китоблар тасниф этган.

Айний Ибн Ҳожарнинг вафотидан уч йил кейин, яъни 855/1451 йилда 91 ёшда вафот этади. Тонгда Ал-Азҳар масжидида жаноза намози ўқилиб ўзи курган мадрасада дафн этилади (Sahawi, 1995: 81). Ҳозир бу мадраса масжид сифатида хизмат қилмоқда.

НАТИЖА

Айний Уммул хойр (ваф. 819/1416) номли аёлга уйланган ва саккиз нафар фарзанд кўришган. Улар ҳам вафот этганларида Айний қурдирган мадрасага дафн қилинган (Sahawi, 1992:234).

Имом Бадруддин Айний ўз замонасида энг кўп китоб тасниф этган Имомлардан саналади. Бу борада Имом Саҳовий Айний каби кўп китоб тасниф этганлар қаторида яна Ибн Ҳожар (773/1372-852/1449)ни зикр қилиб ўтади.

Айнийнинг турли мансабларга эга бўлиши, қози ва мударрис сифатида халққа хизмат қилиш билан машғул бўлишига қарамай, бу ҳол унинг илм ва асар тасниф этишни давом эттиришга унчалик тўсқинлик қилмади, шунинг учун у турли мавзуларда кўплаб китоблар ёзди. Илк асари “Шарҳу марол арвоҳ” бўлиб, уни 19 ёшда ёзган. Олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, Айний турли йўналишларда 72 ортиқ кўп жилдли асарлар тасниф этган (Аунӣ, 2001:137) (Sahawi, 1995:55). Масалан, тафсир ва

Қуръон илмида 3 та, суннат ва ҳадис илмида 9 та, фикҳ ва усулда 13 та, сийрат, тарих ва тарожумда 18 та, тилшунослик ва адабиётда 19 та, ваъз, хутба ва руқияда 6 та ҳамда бошқаларнинг ёзган китобларга 4 га яқин тақризлар ёзган.

Бугунги кундан шулардан 17 таси нашр этилган. 12 таси қўлёзма ҳолатда турибди. Қолган 39 асари ва 4 тақризи бизгача етиб келмаган.

Айний томонидан ҳадис илми йўналишида “Умдатал Қорий фи шарҳи ал-Жоми ас-Саҳиҳ”, “Нахбул афкор фи танқийҳи мабанил ахбор” (“Маъонийл осор”га ёзилган шарҳдир), “Шарҳ сунани Абу Довуд” (2 жилд), “Ал-илмул ҳийб шарҳил калимит тийб” (Ибн Таймиянинг “Ал-калмут тийб” асарига ёзилган шарҳ), “Китаб мажмуъ мин аҳадийс мутафарриқа”, “Кашфул Қинаъил мараний”, “Такмилул атроф”, “Мағонил ахяр фи рижал маъанил асаар” каби 10 га яқин мўтабар асарлар тасниф этган.

Манбаларда Айний китоб тасниф этишда хусни хат билан тез ёзишга моҳир бўлгани зикр қилинади ҳатто, ҳанафий фикҳида машҳур бўлган Аҳмад ибн Муҳаммад Қудурий (ваф. 428/1037)нинг “Мухтасар Қудурий”ни бир кечада ёзиб туганлиги айтилади.

Айний Мовароуннаҳрлик алломалар қаламига мансур бир неча асарларга шарҳ ва ҳошиялар ҳам ёзган.

1. Ҳанафий фикҳи йўналишида Имом Марғиноний (ваф. 593/1169)нинг “Ал-Ҳидоя” китобига **“Ал-Бинаъту фи шарҳил ҳидая”** номли шарҳ ёзган. Шарҳни 817/1414 йилда бошлаб, 850/1446 йилда 13 йил деганда мадрасасида ёзиб тугатган (Hanafi, 2000:52). Асар қўлёзма нусхаси ўн жилддан иборат бўлиб, илк марта 1293/1876 йилда Ҳиндистоннинг Лакнау шаҳрида тўрт жўзъда нашр этилган.

2. Ҳофизиддин Насафий Ҳанафий унвони ила танилган Имом Абулбарокат Абдуллоҳ ибн Аҳмад (ваф. 710/1310)нинг “Манорул анвор фи усулил фикҳ” номли асарига **“Шарҳул манор”** номли шарҳ ёзган. Бу асар илк бор “Нафисия усмония” нашриёти томонидан 1891 йил нашр этилган (Hanafi, 2002:379).

3. Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд Насафий (ваф. 710/1310)нинг ҳанафий фикҳида машҳур бўлган “Канзул дақоик” китобига **“Рамзул ҳақоик шарҳ канзул дақоик”** номли шарҳни 816/1413 йилда ёзиб якунлаган. Асар илк бор 1868 йил Қоҳирада шарҳи билан чоп этилган (Asqaloni, 1990:352).

4. Абу Лайс Самарқандийнинг (ваф. 373/983) “Тафсирул Қуръон” номли китобига **“Ал-Ҳаваший**

ала тафсир Абил Лайс” номли ҳошия ёзган. Бу асар бизгача етиб келмаган. “Тафсирул Қуръон” кунда Б.Британиянинг Бирмингем университети Кедбюри тадқиқот кутубхонасида “Islamic Arabic 941” рақами остида сақланмоқда. Асарда икки охирги пора, Мулк сурасидан Ан-нас сурасигача бўлган суралар мавжуд. XVIII асрда насх услубида кўчирилган. Ва қўшимча бошқа маълумотни <https://www.fihrist.org.uk/> дан олиш мумкин.

5. Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад Замахшарийнинг (ваф. 538/1143) “Тафсирул кашшоф” асарига **“Ал-Ҳаваший ала тафсирил кашшоф”** номли ҳошия ёзган (Sahawi, 1995:135). Бу асар бизгача етиб келмаган.

6. Шайх Абу Али Ҳусайн ибн Яҳя Бухорий Зандавистий Ҳанафийнинг “Ровзатул Улама” асридан сайланма масалалар тўплами сифатида **“Мунтахаб мин масаил ровзатил улама”** номли асарни тасниф этган. Бу ҳақида Ҳожи Халифа ва Қосим ибн Кутлубуго ўз асарларида зикр қилган.

7. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Дамашкийнинг “Ар-раддул вафир” номли асарига Айний томонидан тақриз берган бўлиб, **“Ат-тақриз алар роддил вафир”** номи билан манбаларда зикр қилинган. Дамашкийнинг “Ар-раддул вафир” номли асари Ибн Таймияни қуфрга ҳукм қилган Абу Абдуллоҳ Алоуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорийга (ваф. 841/1438) раддия сифатида ёзилган. Шунингдек, бу китобга Айнийдан бошқа Ибн Ҳожар ва Балқиний каби бир неча олимлар томонидан ҳам тақриз ёзилган. Тақриз 835/1432 йил Қоҳирада ёзиб тугатилган. Бу тақриз Зухайр таҳрири остида нашр қилинган “Ғоятул аманий фир родди алан набаханий” номли китобнинг 157-165 саҳифаларида келтирилган (Hanafi, 2000:57).

8. **“Умдатал Қорий фи шарҳи ал-Жоми ас-Саҳих”** бўлиб, бу энг машҳур асарларидан саналади. Асар илк бор Туркия Константинополда 1890 йил 11 жузда, кейин Мисрда мунирийя босмахонаси томонидан йигирма беш жузъни ўз ичига олган ўн икки мужалладда нашр этилган. Бу асар ҳақида кейинроқ батафсил маълумот берилади.

9. Ҳожи Халифа Бадруддин Айнийни “Мухтасарул виқоя”ни шарҳлаганлар қаторида ҳам санаб, “Шарҳ мухтасарил виқоя” асари уни қаламига мансуб эканини айтган. Лекин тадқиқот давомида бу аниқланмади.

Айнийнинг асарлари орасида ислом оламида машҳур “Умдатул Қорий” асари бўлиб, у ҳанафий мазҳаби асосида шарҳланган. Бу асар ҳадис илмига оид энциклопедик асар бўлиб, содда ва аниқ услубда

ҳадис матнинг маънолари, фикҳий масалалари ва илмий жиҳатлари ёритилишидан ташқари, унинг грамматик – синтаксис, морфология қоидалари ва балоғат илмига тегишли жиҳатларига эътибор қаратилган.

Бадриддин Айний бу шарҳини 821/1418 йилда бошлаб, 847/1443 йилда яъни, 26 йил деганда ёзиб тугатган (Ayni, 2001:16). Асарнинг муаллиф қаламига мансуб қўлёзма нусхаси 21 жилд бўлиб, замонавий нашрда 25 жилддир.

Айний “Умдатул Қорий”нинг муқаддимасида суннатнинг аҳамияти, “Саҳиҳул Бухорий”нинг Ислом оламида тутган ўрни, “Саҳиҳул Бухорий”га оид ўнга яқин маълумотларни жумладан, асарнинг номи, унинг мавқеи, шартлари, ҳадисларнинг сони, боблари, Бухорий улардан ривоят қилган ровийлар табақалари ва асарнинг мауллақотлари тўғрисида маълумотларни келтирган шунингдек, “Маъонил Осор” ва “Сунан Абу Довуд” асарларини шарҳлаганлигини зикр қилган.

Шунингдек, Айний ушбу шарҳнинг санади Имом Бухорийга қандай етиб бориши ҳақида шундай деёди: “Менинг ушбу китобимнинг санади Имом Бухорий раҳматуллоҳи алайҳга икки буюк муҳаддис олимлар орқали етиб боради, улар Зайниддин Абдурахим ибн Абул Маҳосин Ирокий (ваф. 806/1403) ва Тақийиддин Муҳаммад ибн Муъийиддин Муҳаммад Басрийдир (Ayni, 2001:10) (Asqaloniy I. N., 1992:937).

Дарҳақиқат, Бадриддин Айний ва Имом Бухорий ўртасида саккиз ёки тўққиз санад мавжуд бўлиб, ишончли ва машҳур бўлган ровийлар орқали Фирабрийдан сўнг Бухорийга етиб боради.

Фирабрийнинг Имом Бухорийдан “Саҳиҳул Бухорий”ни қилган ривояти Бадруддин Айнийга учта йўл орқали етиб келган. Улар: Абу Ҳайсам Кашмиҳаний (ваф. 389/999), Абу Муҳаммад Сарахсий (ваф. 381/991) ва Абу Али ибн Шибавайх орқали етиб келган.

Имом Бухорийдан Айнийгача келтирилган санадлар уч йўл билан икки ровий орқали етиб келганини англашимиз мумкин. Натижада, “Умдатул Қорий” икки шайх Зайниддин Ирокий ва Тақийюддин Муҳаммад ибн Маъиниддин Муҳаммад ривоятлари орқали етиб келган Саҳиҳул Бухорий нусхаси асосида шарҳланганлигига амин бўламиз.

Айний “Умдатул Қорий” асарини тасниф этишда ундаги масалаларни кенгроқ шарҳлар мақсадида турли китобларга мурожаат қилиб, улардан айримларидан иқтисоб келтириш йўли билан ёки тўғридан-тўғри матнни келтириш

орқали фойдаланган. Масалан, Тафсир ва Қуръон илимларига оид 9 та асардан, ҳадис тўпламлари ва ҳадис илми – Сихоҳ, сунан, муснад, мусаннафот, мустаҳражот, атроф ва ҳадис шарҳларига оид 55 та асардан, илми рижал ва тарожумга оид 13 та асардан, тарих ва сийратга оид 7 та асардан, тилшуносликка оид 19 та асардан, араб грамматикаси – наҳвга оид 3 та асардан, фикҳ ва усулга оид 23 та асардан фойдаланганлиги ва жами 129 та эканлигига тадқиқот давомида аниқлик киритилди (Shukriy, 2002:90, 94).

“Саҳиҳул Бухорий”ни шарҳлашда келтирилган фойдаланилган дабиётлар ва манбаалар кўриб турибдики, “Умдатул Қорий” келтирилган барча масалалар, Қуръон оятлари, фикҳий масалалар, сўзларнинг грамматик ҳолати билан боғлиқ томонлари етарлича ёритилган. Шунинг учун ҳам Уламолар томонидан бу асар кенг қамровли асар деб эътироф этилган.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Бадруддин Айнийнинг “Умдатул Қорий фи шарҳи Ал-Жомийус Саҳиҳ лил Бухорий” асари Имом Бухорийнинг “Саҳиҳул Бухорий”га ёзилган шарҳлар ичида энг муҳим, кенг қамровли шарҳлардан ҳисобланиб, Айний ёзган китоблари ичида ҳам кўзга кўринган асардир. Ҳанафий мазҳаби асосида ёзилган шарҳлар ичида энг машҳури бўлиб, унинг асосий ғояси умумбашарий ахлоқ-одобларни гўзаллаштиришга ва шу билан бирга тўрт мазҳабга таалукли хусусан, ҳанафий мазҳабининг масалаларини насс (хужжат, аниқ далил) билан равшанлаштириб берилган.

Бадруддин Айний Мамлуқлар султонлиги даврида сиёсий-ижтимоий ва диний таълим соҳасига ўзининг солмоқли ҳиссасин қўшган. Султонлар билан яқин муносабатда бўлиб, давлат бошқаруви ва диний масалаларда уларга маслаҳатчи бўлган. Султонларга араб тили, ҳадис, фикҳ, тарих ва диний илмлардан сабоқ берган. Шунингдек, бошқарувда Султон томонидан кўзга кўринадиган айрим хато ва камчиликларни унга айтиб, уларни бартараф этган. Шунинг учун Султонлар томонидан Бадруддин Айний “Муаллим ва тарбиячи” сифатида эътироф этилган.

Айнийнинг ҳадис илми ва ҳанафий мазҳаби асосида ёзган асарлари ҳадис ва ҳанафий фикҳини ўрганишда муҳим аҳамият қабс этади. Айниқса, Мовароуннаҳ уламолари томонидан тасниф

этган асарларга Айний томонидан битилган шарҳ ва ҳошиялар аниқланганлиги муҳим илмий янгилик бўлиб, бугунги кунда ҳадисишунослик ва фикҳ йўналишида изланиш олиб бораётган ёш тадқиқотчиларга муҳим манба сифатида хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Айний, Б. (2001). Умдат ал-қори. Байрут-Лубнан: Дур ал-кутуб ал-илмия, Vol.1.
2. Айний, Б. (1992). Ақд ал-Жамон фи тарикх аҳл аз-замон. Саиро: Ҳаят ал-Мисрият ал-ама.
3. Аскалоний, И. Ҳ. (1990). Ад-Дураул камина фи аъян миатус самина. Байрут: Дар ихя турсил арабий, Vol.4., Vol.2.
4. Аскалоний, И. Ҳ. (1992). Ал-муҳаммаъул муассасаси лил муъжамил муфакхис. Байрут: Дар ал-риффа, Vol.3-4.
5. Барди, Ж. Й. (2015). Ал-манҳал ас-софи вал-муствафа бадал вафи. 187-199.
6. Бардий, И. Т. (2016). Ан-нужум аз-зоҳироҳ фи мулук Миср ва ал-Қоҳира. Миср: Мактаба ал-вақфия, Vol. 6.
7. Имод, И. (1993). Шазарот аз-заҳаб фи аҳбар ман заҳаб // Муҳаммад Арнаут. Vol.9. Байрут: Дору ибн Касир.
8. Қутлубуғо, Қ. И. (1413/1992). Тожут тарожим фи табақотил ҳанафия. Дамассус: Дор ал-Қалам.
9. Mukhamedov Nematullo (2020) “ACTIVITIES OF HADITH SCHOLARS (MUHADDIS) OF SHASH OASIS IN SCIENTIFIC CENTERS OF THE REGION”. The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 2 , Article 11. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiav/vol2020/iss2/11>. -P. 75-81.
10. Нуруддин Али ибн Ибн Дауд Сайрафий (2019). Нузхат ан-нуфус ва ал-абдан фи таворих аз-заман. Саиро: Маҳад ал-Махтутот ал-Арабия
11. Салих Юсуф Матук (1983). Бадриддин Айни анд асариҳу фи илмил ҳадитх. Арриёз: Дар ал-башаир ал-ислмия.
12. Саҳави, М. И. (1992). Аз-Зав ал-ламиъ ли аҳлил қарн ат-тасиъ. Байрут: Дор ал-Жайл, Vol.4.
13. Саҳави, М. И. (1992). Аз-Зав ал-ламиъ ли аҳлил қарн ат-тасиъ. Байрут: Дор ал-Жайл, Vol. 10.
14. Саҳави, М. И. (1995). Важийз ал-калам фи аз-зайл ала дувалил ислам. Саиро: Муассаса ар-Рисола.
15. Такиюддин ибн Абдулқодир Тамимий Дорий Иззий Мисрий Ҳанафий (1983). Ат-табақат ас-сания фи тарожим ал-ҳанафия. Vol.3. Ар-Риёд: Дар ар-рифойй
16. Ҳалифа, К. (1981). Кашф аз-зунун ан асамаи ал-кутб вал фунун. Макка: Мактабат ал-файсалия.,
17. Ҳанафи, Б. А. (2000). Ал-Бинаяту фи шарҳ ал-ҳидая. Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмийя, Vol.1, Vol.13.
18. Ҳанафи, Б. А. (2002). Шарҳ манор ал-анвар фи усул ал-фикҳ. Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмийя.
19. Ҳожи Ҳалифа (1981). Кашф аз-зунун ан асамаи ал-кутб вал фунун. Макка: Мактабат ал-файсалия.

20. Шукрий, У. (2002). *Ас-Султон Барқуқ Муассис давлатил Маликил Яракиса (784-801/1282-1398) мин хилал махтут акдул жамон фи тарих ахлиз заман ли Бадрил Айнӣ. Қоҳира: Мактабат Мадбулий.*
21. Ibn Yusuf Shatih (2014). Doctoral dissertation. *Ma'alim minhaj al-lug'avi fi sharh al-hadith an-nabawiy inda alImam al-Ayni.* Al-Qassidi University of Algeria.
22. Ibrahim, S. (2013). *Minhaj al-Ayni fi mukhtalaf al-hadith.* Master's dissertation. Islamic University in Gaza., 110-131.
18. Sahawi, M. I. (1992). *Az-Zaw al-lami' li ahlil qarn at-tasi'.* Beirut: Dor al-Jayl, Vol. 10.
19. Sahawi, M. I. (1995). *Vajiyz al-kalam fi az-zayl ala duvalil islam.* Cairo: Muassasa ar-Risola.
20. Salih Yusuf Matuq (1983). *Badriddin Ayni and asarihu fi ilmil hadith.* Arriyoz: Dar al-bashair al-islmiya.
21. Shukriy, U. (2002). *As-Sulton Barquq Muassis davlatil Malikil Yarakisa (784-801/1282-1398) min xilal maxtut Akdul Jamon fi Tarix Ahliz Zaman li Badril Ayniy.* Cairo: Maktabat Madbuliy.
22. Taqiuddin ibn Abdulqodir Tamimiy Doriy Izziy Misriy Hanafiy (1983). *At-tabakat as-saniya fi tarojim al-hanafiya.* Ar-Riyod: Dar ar-rifoij

REFERENCES

1. Asqaloni, I. H. (1990). *Ad-Durarul kamina fi a'yan miatus samina.* Bayrut: Dar ihya tursil arabiy, Vol.4., Vol.2.
2. Asqaloni, I. H. (1992). *Al-mujamma'ul muassasasi lil mu'jamil mufahris.* Bayrut: Dar al-rifa, Vol.3-4.
3. Ayni, B. (2001). *Umdat al-qori.* Bayrut-Lubnan: Dur al-kutub al-ilmiya, Vol-1.
4. Ayniy, B. (1992). *Aqd al-Jamon fi tarikh ahl az-zamon.* Cairo: Hayat al-Misriyat al-ama.
5. Bardi, J. Y. (2015). *Al-manhal as-sofi val-mustavfa badal wafi.* 187-199.
6. Bardiy, I. T. (2016). *An-nujum az-zohiroh fi muluk Misr va al-Qohira.* Misr: Maktaba al-vaqfiya, Vol.6.
7. Hanafi, B. A. (2000). *Al-Binayatu fi sharh al-hidaya.* Bayrut: Dar al-kutub al-ilmiyya, Vol. 1, Vol.13.
8. Hanafi, B. A. (2002). *Sharh manor al-anwar fi usul al-fiqh.* Bayrut: Dar al-kutub al-ilmiyya.
9. Mukhamedov Nematullo (2020) "ACTIVITIES OF HADITH SCHOLARS (MUHADDIS) OF SHASH OASIS IN SCIENTIFIC CENTERS OF THE REGION". *The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 2 , Article 11.* Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiu/vol2020/iss2/11>. -P. 75-81.
10. Ibn Yusuf Shatih (2014). Doctoral dissertation. *Ma'alim minhaj al-lug'avi fi sharh al-hadith an-nabawiy inda alImam al-Ayni.* Al-Qassidi University of Algeria.
11. Ibrahim, S. (2013). *Minhaj al-Ayni fi mukhtalaf al-hadith.* Master's dissertation. *Islamic University in Gaza.,* 110-131.
12. Imod, I. (1993). *Shazarot az-zahab fi axbar man zahab // Muhammad Arnaut. Vol.9.* Bayrut: Doru ibn Kasir.
13. Khalifa, K. (1981). *Kashf az-zunun an asamai al-kutb val funun.* Makka: Maktabat al-faysaliya.
14. Khoji khalifa (1981). *Kashf az-zunun an asamai al-kutb val funun.* Makka: Maktabat al-faysaliya.
15. Nuruddin Ali ibn Ibn Daud Sayrafiy (2019). *Nuzhat an-nufus va al- abdan fi tavorih az-zaman.* researcher: Cairo: Mahad al-Mahtutot al-Arabiya
16. Qutlubgha, Q. I. (1413/1992). *Tojut tarojim fi tabaqotil hanafiya.* Damascus: Dor al-Qalam.
17. Sahawi, M. I. (1992). *Az-Zaw al-lami' li ahlil qarn at-tasi'.* Beirut: Dor al-Jayl, Vol.4.